

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכֶת מַחֲשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטימנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצוניים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

רוני רייך

הרעיון לכתיבת המאמר שלפניכם עלה בדעתי כשקראתי את מאמרו של בצלאל בר־כוכבא, בעל היוכל, על 'הראיה מן השתיקה' במחקר ההיסטורי.¹ מצאתיו נכון ליישמו גם בתחום המחקר הארכאולוגי, משום שאין מרבית הפרסם בעברית מאמרים שעניינם מתורה של המחקר. לימים שלחתי לבר־כוכבא את כתב היד לעיון והוא סמך ידו על הצורך בו.

מבוא

המחקר הארכאולוגי עוסק, כידוע, בחקר האדם ותרבותו באמצעות ממצאים חומריים שנותרו מן העת העתיקה, ואשר נחשפים בחפירה ארכאולוגית. ארכאולוג עשוי לחקור ממצאים קדומים ככל שאלה שרדו. קיימים פריטים חומריים שהשתמרו היטב, אחרים – באופן מקוטע וחלקי, ויש כמובן פריטים שלא שרדו כלל עד לעת הזאת, ומסיבות שונות. השורות הבאות מבקשות לדון בפריטים אלה של התרבות החומרית שלא התגלו בחפירה הארכאולוגית. יתמהו הקוראים ויאמרו לעצמם, הכיצד אפשר לדון במה שלא התגלה? יתר על כן, כיצד אפשר בכלל לצפות שפריטים מסוימים יהיו נוכחים, במידה כזאת או אחרת, במכלול שנחשף בחפירה, והנה הם חסרים לחלוטין? ומעבר לכך – נשאלות השאלות מדוע פריטים אלה חסרים, והאם יש משמעות לחסר הזה?

ממצא ארכאולוגי בתוך הקשר (קונטקסט)

בני האדם לדורותיהם פעלו תמיד בתוך סביבה מסוימת (טבעית, כפרית, עירונית, וכדומה). בין בני האדם למרחב הסובב אותם התקיימו זיקות הדדיות שונות: בני

* תודה לעמרי לרנאו, לשלומית וקסלר־בדולח ולוונדה רעייתי על הערותיהם. מובן מאליי שהאחריות על הנאמר מוטלת כל כולה על כתפי המחבר.

1 בר־כוכבא, ראיה מן השתיקה.

האדם התגוררו בסביבה, ניוונו ממנה, יצרו בתוכה, הושפעו ממנה השפעה נפשית, השפיעו עליה השפעה פיסית, וכדומה. הסביבה מורכבת מאספקטים שונים הנוגעים לארץ (מקורות מים, טופוגרפיה, גאולוגיה, נוף) ולעולם הצומח והחי שהתקיימו בה. החל בנקודת זמן מסוימת בתולדותיהם התחילו בני האדם לבטא עצמם ביצירותיות. רוב יצירתם נעשה לשימוש הגשמי, אך מרגע מסוים ואילך הם יצרו גם כדי לבטא את הלכי רוחם הנפשיים. משהומצא הכתב והחל העידן ההיסטורי, החלו בני האדם להתייחס אל עצמם גם בכתב, בד בבד עם יצירתם השימושית. יוצא אפוא שממצא ארכאולוגי מתגלה תמיד בתוך קונטקסט (הקשר) כלשהו. הקונטקסט עשוי להיות סביבתי; הקונטקסט עשוי להיות היסטורי; וכמובן, הוא עשוי להיות משני הסוגים גם יחד.

מכאן אפשר להתחיל לענות על השאלות שנשאלו בשורות המבוא. כיצד אפשר לדבר על מה שלא התגלה? כיצד אפשר בכלל לדעת על כך? ובכן, ההקשר עשוי לרמוז על כך. הקונטקסט הסובב הטבעי של האתר שנחפר עשוי להיות בהתאמה למה שמתגלה באתר, והוא עלול גם להיות באי־התאמה איתו. למשל: בניין הבנוי אבני גיר לִבְנוֹת אשר ניצב בלב אזור שכולו סלעי בזלת (למשל בית הכנסת העתיק של כפר נחום) מצריך הסבר. לאמור, מדוע הבניין הזה נבנה בחומר השונה מחומר הבנייה המצוי, או מדוע הוא לא נבנה בחומר הבנייה המצוי כפי שנבנו כל יתר הבניינים באתר, ומה מעיד הדבר על הבניין עצמו ועל האנשים שבנוהו.

גם הקונטקסט ההיסטורי עשוי לרמוז על כך. סביר למדי שיישוב ביהודה, הן בתקופת הברזל (ימי הבית הראשון) והן בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה (ימי הבית השני) היה מיושב יהודים. המקורות ההיסטוריים בני התקופה (ספרי מקבים, כתבי יוסף בן־מתתיהו ואחרים) מעידים על כך. לפיכך, היעדר של עצמות חזירים בממצא הארכאולוגי ביישובי האזור הזה בתקופות אלה נתפס כמובן מאליו. חֶסֶר זה הפך להיות לאינדיקטור (סמן) של יישוב מיושב יהודים, בעיקר באזורים שזוהו תושביהם אינה ברורה מן המקורות ההיסטוריים (כמו במישור החוף). אבל לפי אותה שיטה, אי־מציאתם של עצמות דגי שפמנון (דג שאינו כשר למאכל) בשרידים חפורים באתר הידוע כיהודי מן המקורות ההיסטוריים עשוי להביא את החוקר לאותה מסקנה – יישוב יהודי. אך דא עקא, עצמות שפמנונים נמצאו בכמות לא מבוטלת דווקא בחפירות גמלא, יישוב הידוע מן המקורות ההיסטוריים כמיושב יהודים.² הסתירה הזאת בין ההבחנות בחוסרים בממצא מסוים מצריכה הסבר. על דרך ההשערה אפשר להציע שההימנעות מאכילת חזיר בקרב יהודים היא נטייה

O. Lerna and A. Shemesh, 'Fish Remains', D. Syon (ed.), *Gamla III, The Shmarya Gutmann Excavations 1976–1989, Finds and Studies* [IAA Reports], pp. 353–360

שראשיתה קדומה, בעוד הוספת השפמנון אל רשימת בעלי החיים האסורים לאכילה נעשתה בזמן מאוחר יותר.

קיימים עוד שני אספקטים חשובים לענייננו, והם נוגעים לשאלות של זמן ומקום שעשויות לשמש מעין קונטקסט ארכאולוגי שעשוי להעיד על החסר הארכאולוגי. האחד הוא הרצף הכרונולוגי, והאחר – התפרושת הגאוגרפית של תופעה. היום, משידוע הרצף הכרונולוגי-הארכאולוגי של ארץ ישראל (בעידנים ההיסטוריים) בשלמותו, חסרונה של תקופה בחפירה ארכאולוגית בין שרידי תקופות שנחשפו קל לזיהוי מתוך ידיעת הרצף. חסר כזה מכונה בפנינו פער יישובי. נוכחותו מצריכה הסבר בדומה לזה, באזור שנחשפו בו שרידים רבים מסוג מסוים, והם חסרים בנקודה מסוימת על אף שהיינו מצפים למוצאם בו, זהו סוג של פער, במקרה זה פער גאוגרפי. למשל, הימצאותם של פלכי טווייה רבים במגורי הסיקריים שבמצדה הובחנה בחומת הסוגרים ובבניין 9, אך הם חסרים לחלוטין בבניינים 11, 12 ו-13, על אף ששרידים אחרים מצויים בהם כמו ביתר הבניינים.³ פער גאוגרפי שכזה אפשר להבחין בו, והוא מצריך הסבר.

ממצא ארכאולוגי חסר

הדברים הבאים מבקשים לברר את מהותו של החסר או ההיעדר בממצא ארכאולוגי, כשהוא נדון כשלעצמו, וכשהוא נדון לאור הקונטקסט שבו הוא נתון. בעיקר חשוב לטעמי בירור הסוגיה של הסקת מסקנות מן החסר, או במילים אחרות הבאת ראיה מן השתיקה או מן ההיעדר (*Argumentum ex silentio*), כדי לתמוך בהשערה כלשהי. ידועה האמרה כי 'חסר ממצא אינו ראיה לממצא חסר', המוזכרת לעיתים במאמרים בתחום הארכאולוגי,⁴ ובכל זאת הסוגיה לא נדונה דיה בספרי הלימוד של הדיסציפלינה הארכאולוגית.⁵

על הטענה מן השתיקה בפרשנות של טקסט היסטורי נכתב הרבה. דומני שאין טעם לעסוק בזה, משום שקיים הבדל מהותי בין הפעלת הטענה מן השתיקה (אי אזכור אדם, או אירוע, או תופעה) בפרשנות טקסט היסטורי, לבין הפעלת הטענה מן השתיקה ביחס לפרשנות תופעה המבוססת על אי-יציאה של שרידים מסוימים

3 R. Reich, 'Women and Men at Masada, Some Anthropological Observations Based on the Small Finds (coins, spindles)', *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins* 117 (2001), pp. 149–162

4 Absence of evidence is not evidence of absence

5 C. Renfrew and P. Bahn, *Archaeology, Theories, Methods and Practices*⁴, London 2004. ספרם, העוסק בדרכי המחקר הארכאולוגי והפך במידה רבה לספר הלימוד (textbook) הרווח, כלל אינו מתייחס לסוגיה של הבאת ראיה מן השתיקה.

חפץ, מבנה, תקופה, תופעה) בחפירה ארכאולוגית באתר מסוים. ההבדל הוא בכך שטקסט היסטורי הוא אוסף נתונים סגור, אין יוצא ואין בא, ונדיר מאוד שיתווספו אליו נתונים חדשים הרלוונטיים לטענה. לדוגמה, ספרו של יוסף בן מתתיהו על מלחמת היהודים ברומאים מחזיק מידע רב, שידוע במחקר כבר זמן רב, ואותו חוזרים ההיסטוריונים ומפרשים חוזר ופרש, אבל ספק רב אם ימצא טקסט נוסף כדוגמתו, פרי עטו של בן-מתתיהו, או כתב יד עם שינוי בטקסט.⁶ לעומת זאת ברי שאתר עתיק יספק נתונים חדשים, רלוונטיים לטענה, במקרה שהחפירה הארכאולוגית תורחב, או שהרזולוציה (מידת דיוק הנתונים) של החפירה תוגדל.

כאמור, לרשות הארכאולוג עומד למחקר המצאי (רקורד) הארכאולוגי (בעיקר שרידי בניינים ושרידי חפצים, ועיי החורבות והעפר שביניהם) ככל ששרד מן העת העתיקה. בכל מקרה, על הארכאולוג לזכור שהמידע שבידו הוא תמיד חלקי או אף חסר. ייתכנו במקרה זה שני מצבים של חוסר נתונים: האחד הוא חסר זמני או מדומה של נתונים, כלומר, תיתכן אפשרות שאם היה נחפר שטח גדול יותר, או שהיה נחפר גם שטח חפירה סמוך, או שהייתה מוגדלת רמת הפירוט (רזולוציה) של החפירה באמצעות סינון מוקפד יותר, וכיו"ב סיבות טכניות, היו מתגלים גם הנתונים החסרים. המצב השני נוגע לחסר של נתונים – אמיתי או מוחלט – מפני שהתופעה שנתונים אלה היו עשויים לבטא, כלל לא התקיימה בימי קדם בתקופה ובמקום המסוימים שבו התקיימה החפירה. לכן הרחבה של החפירה ואף הקפדה ברמת הרזולוציה לא תועיל. אי אפשר לגלות את מה שמלכתחילה לא התקיים בעבר. במבט ראשון החוקר לא ידע אל נכון אם היעדר של נתון מסוים נובע מן הסיבה שנתון כזה אומנם התקיים בעבר אך לא שרד את שיני הזמן, או לחלופין, שנתון מסוים מעולם לא היה קיים. יתרה מזאת, ייתכן שהוא לא ידע כי הוא עומד בפני חסר נתונים כלשהו. לעומת זאת יש מקרה שבו החופר יזהה את החסר בנתונים מתוך השוואתו לקונטקסט, והוא יבקש לתת לו הסבר. אלא שיש חשיבות לידיעה האם החסר שלפניו הוא חסר אמיתי של נתונים או חסר מדומה.

הממצאים העולים בחפירה נתונים כולם לפרשנות, שעל פיה תצטייר תמונה על תולדותיו של האדם ותרבותו במקום ובזמן מסוימים. כאשר חסרים נתונים בזיקה לתופעה מסוימת, החוקר מבסס לעיתים את פרשנותו גם על הנתונים החסרים. אם החסר הוא אמיתי, הפרשנות לא תיסתר או תשתנה בעיניים של נתונים שמעולם לא התקיימו, שהרי הם, על פי ההגדרה, לא יתגלו. אם לעומת זאת החסר היה מדומה, ייתכן שפרשנות שכזאת תתברר כמוטעית ומופרכת מעיקרה עם התגלות נתונים חדשים.

6 ייתכן כמובן שתתגלינה בחפירות ארכאולוגיות כתובות רלוונטיות.

אני מבקש לחדד את הסוגיה באמצעות דוגמאות קונקרטיות אחדות. אשתמש לכך בדוגמאות מתקופות שונות מן החפירות בירושלים. הן מובאות לפי סדרן הכרונולוגי. יש לציין כי למרות שכל הדוגמאות מביאות מקרה של חסר בנתונים, אין הן זהות, אלא מבטאות סוגים שונים של חוסר נתונים.

1. שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת

מירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת יש בידינו כמות זעומה של ממצא ארכאולוגי. לעומת זאת מזהים ההיסטוריונים חמישה מכתבים ארוכים ומפורטים, כתובים בכתב היתדות ובשפה האכדית, שיצאו מירושלים אל פרעה מלך מצרים. מכתבים אלה התגלו עם יותר משלוש מאות תעודות נוספות שהשתמרו בארכיון המלכותי באחת־אתון בירתה קצרת הימים של מצרים. אלה מכתבים מן הארכיון הידוע בשם מכתבי אל־עמארנה.⁷

ניגוד בולט בין מיעוט ממצא ארכאולוגי שכזה לשפע של מקורות היסטוריים עלול לכאורה להביא לידי הדעה שמא ירושלים הנזכרת במכתבים אלה כלל לא התקיימה, או שהמקום שממנו נשלחו המכתבים הללו אינו עיר, ואולי הוא מצוי למעשה במקום אחר, למשל בהר הזיתים.⁸ והנה לאחרונה, לאחר עבודת ניפוי מדוקדקת, גילתה אילת מזר בגבעת עיר דוד שבר ועיר של מכתב מן הטיפוס של מכתבי אל־עמארנה, כלומר זהה להם בטיב הטיב, בכתב ובשפה.⁹ אומנם בשל גודלו הזעיר של השבר לא שרדה עליו אלא כמות מצומצמת של תוכן, אך עצם גילוי שבר הלוח, שעשוי היה להיות חלק מן התכתובת בין ירושלים למצרים, שהוא ממצא נדיר בסוגו באתרי ארץ ישראל בני התקופה, מבסס היטב את הזיקה שבין מכתבי אל־עמארנה וירושלים. הנה כי כן, רק לאחר כ־150 שנות חפירות אינטנסיביות בעיר דוד התגלה סוג כזה של ממצא. מאחר שממצא זה התגלה עם הגברת מידת הדקדקנות (רזולוציה) בניפוי העפר הנחפר, דומני שזו רק שאלה של זמן עד שיימצאו ממצאים נוספים מסוג זה, ויעבו את רפרטואר הממצאים מן התקופה האמורה.

7 N. Na'aman, 'Jerusalem in the Amarna Period', C. Arnould-Behar and A. Lemaire (eds.), *Jérusalem antique et médiévale, Mélanges en l'honneur d'Ernest-Marie Laperrousaz*, Paris-Louvain-Walpole 2011, pp. 31–48

8 M. Steiner, 'The Evidence from Kenyon's Excavations in Jerusalem: A Response Essay', A. G. Vaughn and A. E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology, The First Temple Period*, Atlanta 2003, pp. 347–363, at p. 351

9 E. Mazar et al., 'A Cuneiform Tablet from the Ophel in Jerusalem', *Israel Exploration Journal* 60 (2010), pp. 4–21

2. מצאי החרסים ליד מעיין הגיחון

ליד אתרה של הגבעה הדרומית-המזרחית של ירושלים, המזוהה עם עיר דוד המקראית, מצוי מעיין המזוהה עם הגיחון המקראי. זהו מקור המים האיתן היחיד הסמוך לעיר. אחת ההנחות הבסיסיות הנוגעות לאתרים קדומים היא שפעילות אנושית בהם בתקופה מסוימת באה לידי ביטוי, לכל הפחות, במציאת חרסים מאותה תקופה. חסרונם של חרסים ליד המעיין עשוי להצביע, במידה שהמדגם גדול למדי, על אי-פעילות אנושית באותה תקופה במקום.

החפירות שנערכו בשנים האחרונות סמוך למעיין העלו, בין היתר, כמויות גדולות (עשרות אלפים, ואולי יותר) של חרסים. חרסים אלה נתנו תמונה יישובית ברורה של כחמשת אלפי השנים האחרונות ליד המעיין.¹⁰ בתוך רצף התקופות בולטות שלוש תקופות שונות שמהן לא נתגלו חרסים: תקופת הברונזה המאוחרת והמשכה תקופת הברזל הראשונה (המאות השש עשרה עד העשירית לפנה"ס); התקופה הפרסית והמשכה בתקופה ההלניסטית הקדומה (המאות השישית עד השלישית לפנה"ס) והתקופה הביזנטית והמשכה המוסלמית הקדומה והצלבנית (המאות השלישית עד השלוש עשרה לספירה). מה פירושו הדבר לאור העובדה שזהו מקור המים היחיד של היישוב? האם משום שאין כל חרסים מתקופות אלה אפשר להסיק שלא היה כל יישוב בגבעת עיר דוד? ביחס לפרק הזמן הראשון השאלה הזאת קריטית במיוחד, כי בימים קדומים אלה הייתה גבעת עיר דוד העיר ירושלים כולה, והמעיין היה מקור המים היחיד של המקום.

מסתבר שהחסר הזה של חרסים נכון אומנם לגבי מקום המעיין עצמו, אך יש לזכור כי שני מפעלי מים הותקנו בעת העתיקה כדי למשוך את מי המעיין למקומות אחרים בקרבת העיר. מערכת פיר וורן ותעלה II (בשלב הקדום) בתקופת הברונזה התיכונה ב'. מערכת זו המשיכה לפעול עד לחציבתה של ניקבת השילוח במאה השמינית לפנה"ס. שתי מערכות אלה הביאו לכך שפעילות אנושית הקשורה בשאיבת המים הועתקה ממקום נביעת המים למקום שאליו הובלו המים. לכן עברה הפעילות האנושית הנוגעת לשאיבת מי המעיין למקומות אחרים, ועקבותיה חסרים ליד המעיין עצמו.

כמות גדולה מאוד של חרסים נבדקה ליד המעיין, ולכן הפערים ברצף התקופות המיוצג במכלול החרסים הוא אמיתי. גילוי של חרסים נוספים ליד המעיין לא ישנה בהרבה את התמונה שהתקבלה. עם זאת אפשר לפרש בטעות את החסר מתוך אי הבנת האתר, שכן ייתכן מאוד שהוא נובע מזה שמי המעיין הוטו למקום אחר ושם יש לחפש את החרסים החסרים. כדי לאשש את הדבר יש לחפור נחל קדרון במקום

10 ר' רייך וא' שוקרון, 'תולדות מעיין הגיחון', ארץ-ישראל כח (תשס"ח), עמ' 211-218.

שתעלה II (בשלכה הקדום) הטתה את המים,¹¹ וכן ליד בריכת השילוח, מתחת לשרידים מימי הבית השני, ולחפש חרסים מתקופת הברזל ב' ומהתקופה הפרסית.

3. חפירות קניון וסוגיית התרחבות העיר מערבה

בשנות השישים של המאה העשרים עמדה על הפרק במחקר סוגיה שעליה התנצחו חוקרים, והיא שאלת היקפה של העיר בשלהי תקופת הברזל ב' (שלהי תקופת הבית הראשון). הדעות נחלקו בין בעלי הדעה שהעיר הייתה מצומצמת בהיקפה במשך כל תקופת הברזל, לבין מי שסברו שבשלהי תקופת הברזל ב' העיר התרחבה מן הגבעה הדרומית-המזרחית, היא עיר דוד המקראית, לעבר הגבעה המערבית שבה נכללים היום הרבעים היהודי והארמני של העיר העתיקה והר ציון. והיו גם דעות ביניים. באין נתונים ארכאולוגיים התבססו הוויכוחים ברובם על פירוש הטקסט המקראי, ומעט על הבנת הטופוגרפיה של השטח.¹²

כאשר הגיעה קתלין מ' קניון לחפור בעיר בשנות השישים של המאה העשרים היא החליטה לתרום לוויכוח, לראשונה, נתונים ארכאולוגיים. היא חפרה ארבעה שטחי חפירה נפרדים (שטחים E, DII, DI, B) מרוחקים למדי זה מזה על מורדותיה של הגבעה המערבית של ירושלים, כלומר ממערב לגבעת עיר דוד. באף לא אחד משטחי החפירה האלה נמצאו חרסים ושאר עדויות משלהי תקופת הברזל.¹³ מכאן הסיקה קניון כי העיר ירושלים לא התרחבה מערבה כלל בשלהי תקופת הברזל. היא הצטרפה בכך לתומכי התיאוריה המינימליסטית וביססה אותה.

שנים ספורות לאחר מכן ערכה המשלחת הארכאולוגית בראשות נחמן אביגד חפירות ברובע היהודי של העיר העתיקה במערבה של העיר. למרבה ההפתעה התגלו שרידים של בתי מגורים וחרסים משלהי תקופת הברזל בכל אחד משלושים שטחי חפירה שונים, קטנים וגדולים. אין ספק שהעיר ירושלים הרחיבה את תחומיה מאז המאה השמינית ועד לחורבנה בראשית המאה השישית לפנה"ס, ואף הקיפה

11 ר' רייך וא' שוקרון, 'תעלה II בעיר דוד שבירושלים: מאפייניה הטכניים, תקופתה ותפקידה', חידושים בחקר ירושלים, הקובץ החמישה עשר, אוניברסיטת ברא"ל, רמת גן תש"ע, עמ' 28-7, *7.

12 ראו למשל M. Avi-Yonah, 'The Walls of Nehemiya – A Minimalist View', *Israel Exploration Journal* 4 (1954), pp. 239–248. ושם הפניות ביבליוגרפיות לדעות השונות.

13 קניון, חפירות בירושלים, עמ' 148–146; K. M. Kenyon in K. Prag, *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967*, vol. v, *Discoveries in Hellenistic to Ottoman Jerusalem, Centenary Volume: Kathleen M. Kenyon 1906–1978*, Levant Supplement Series 7, Oxford 2008, שטח E, עמ' 34–25; שטח D, עמ' 61–35; שטח B, עמ' 81–62.

את הרובע החדש הזה בחומה מסיבית.¹⁴ קניון התקשתה לקבל את הממצא הזה. במפה שפרסמה היא הרחיבה את תחומי העיר עד חומת אביגד, אבל התעלמה מיתר הנתונים שהוצגו לה.¹⁵

ברור למדי שמסקנותיה של קניון, שהיו מבוססות על ראייה מן השתיקה, היו מוטעות. מאחר שמדובר בסוגיה חשובה בחקר תולדות העיר, מן הראוי לברר את הסיבות לטעות זו. אומנם דרך המחשבה שלה הייתה נכונה, כלומר לחפור באזור השנוי במחלוקת ולברר אם היה או לא היה מיושב. אבל אי-מציאת שרידים באזור הייתה ראוייה למחשבה נוספת. בדיעבד ידוע שקניון חפרה שטחי חפירה קטנים מאוד. נוסף על כך, ארבעת השטחים נחפרו באותו מקום בעיר, הוא המדרון המזרחי של הר ציון, כלומר כל ארבעת השטחים מייצגים אזור מסוים אחד בחלקה המערבי של העיר ולא את כל מערבה של העיר. קניון הייתה צריכה 'להיכנס לנעלי התושבים הקדומים' ולשער מה היה עשוי להיות המקום המועדף הראשון לבניית בתי מגורים בשטח ההרחבה האפשרי. מתוצאות חפירות אביגד התברר שתושביה הקדומים של העיר שעברו להתגורר ברובע שנוסף לעיר בחרו להתיישב תחילה בחלק הרמתי המפולס שנוח להקים עליו מבנים ולהתגורר בו. יש להניח שאילו שטחים אלה היו מתמלאים בבתיים, רק אז היו נדחקים האחרים להתיישב על המדרונות, שבאחד מהם חפרה קניון. ירושלים לא האריכה ימים עד כדי כך שההרחבה מערבה התמלאה בבתי מגורים והאנשים נדחקו לבנות את בתיהם במדרונות המשופעים הקשים יותר לבנייה ולמחייה בהם. הסיבות להיעדר החרסים במקום שחפרה קניון היו סטטיסטיות (מדגם קטן מדי ובלתי מייצג) וגאוגרפיות.

לאחרונה התפרסם מאמר העוסק בשאלת ביצוריה המערביים של גבעת עיר דוד בתקופת הברזל, שאלה הדומה מאוד לסוגיה שנדונה בידי קניון. בחפירות ב'חניון גבעתי' שבצפון מערבה של גבעת עיר דוד, נחשפו כמיות נאות של חרסים מתקופת הברזל ב1. לעומת זאת לא נמצאו במקום שרידים מהותיים של מבנים, כל שכן של ביצור מתקופה זו. אחד מחופרי האתר, דורון בן-עמי, טען¹⁶ כי בחפירה נחשף למעשה 'החתך המלא של צידה המערבי של שלוחת עיר דוד, משיאה ועד לבסיס עמק הטירופיון'. מאחר שלאורך החתך לא נמצאו שרידי ביצור הוא הסיק

14 N. Avigad and H. Geva, 'Iron Age II Strata 9-7', 60-23; עמ' 23-60, אביגד, העיר העליונה, נ. אביגד ו. ג'בה (eds.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, I, Jerusalem 2000, pp. 44-82

15 קניון, חפירות בירושלים, מפה בעמ' 146.

16 D. Ben-Ami, 'Notes on the Iron IIA Settlement in Jerusalem in Light of the Excavations in the Northwest of the City of David', *Tel Aviv* 41 (2014), pp. 3-19

ש'הדבר שולל כל שחזור של קו ביצורים ממערב לנפילה הדרמטית של הסלע' (התרגומים הם שלי, ר"ר).

מוסיף בן-עמי ואומר כי התברר שכימי קדם תחתיתו של עמק הטיירופויון הייתה מצויה מערבה יותר ממה שהמחקר סימן עד עתה. זו אומנם הבחנה נכונה, שערון הטיירופויון איננו מתלכד עם קו הכביש העובר מעליו, אבל מכך עולה שלמרות הנאמר לעיל, שכביכול נחשף מלוא המדרון המערבי של גבעת עיר דוד, עדיין לא הגיעו בחפירה אל תחתית הערוץ, ויש סיכוי ששרידי ביצור יתגלו מערבה יותר ממה שנחשף עד כה, דווקא סמוך לערוץ העמק.

המאמר הזה מסתמך אפוא הסתמכות נחרצת על נתונים שליליים: 'העדות השלילית הזאת ... חוסר הנתונים באתר "חניון גבעתי" מעיד על כך שהשטח היה מחוץ (מצפון) ליישוב המבוצר'.

עולה השאלה האם החפירה אומנם הגיעה אל תחתית הטיירופויון? דומה שהתוכנית והחתך שפורסמו מייצגים שטח מצומצם למדי. פני הסלע בציר מזרח-מערב המוצגים בחתך נמשכים לאורך מטרים אחדים בלבד, ושיפועם כלל אינו 'דרמטי' כמאמר החופר.¹⁷

ההצעה של בן-עמי, שלירושלים בתקופת הברזל הייתה רק חומה אחת, זו שנבנתה בשלהי המאה השמינית לפנה"ס, היא הצעה סבירה, אבל החפירה ב'חניון גבעתי' עדיין לא תומכת בכך, שכן הוא לא הגיע בחפירתו לקרקעיתו של הטיירופויון. אם נבחן את מצבה של חומה אחרת מתקופת הברזל ב' שנחשפה במזרחה של עיר דוד, סמוך לקרקעית הקדרון,¹⁸ מצב כזה אפשרי גם פה, במערב.

דומני שההצעה הזאת, שהיא במידה רבה חזרה על האפיזודה של קניון, הייתה צריכה להמתין לפחות לחשיפה של המדרון המערבי עד לתחתיתו ממש.

4. קברים מן התקופה ההלניסטית הקדומה

ידוע שירושלים התקיימה בתקופה ההלניסטית הקדומה (המאות הרביעית והשלישית לפנה"ס). הדבר עולה מן המקורות ההיסטוריים וכן מן הממצא הארכאולוגי הנושא כתובות, ובכלל זה מטבעות וטביעות נושאות כתובות על ידיות של קנקנים, המכונות בשם הקיבוצי 'ידיות רודיות'.¹⁹ לעומת זאת, לכותב שורות אלו לא ידוע לפי שעה

17 בן-עמי, שם, איור 3.

18 ר' רייך, לחפור את עיר דוד, המקום שבו החלו תולדותיה של העיר, ירושלים 2011, עמ' 101-98.

19 D. T. Ariel, 'Imported Stamped Amphora Handles', idem, *Excavations in the City of David, 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh*, vol. II (= *Qedem* 30), Jerusalem 1990, pp. 13-98.

על קברים בני התקופה שנחשפו בעיר ובסביבתה הקרובה. חסר זה בולט לנוכח המספר הניכר של קברים מן המאה השנייה לפנה"ס ועד המאה הראשונה לספירה שנחשפו בעיר והשתמרו על תכולתם. היש לחסר זה משמעות, או שמא הוא מקרי? אין זה סביר להניח שאנשים שחיו בעיר הזאת לא נקברו בה לאחר מותם. אפשר לשער שקברי התקופה הזאת מצויים באזורים לא נגישים לחפירות בסביבות העיר. למשל, בשטח הנרחב של בית הקברות היהודי שעל הר הזיתים שממזרח לעיר. אזור זה מעולם לא נחפר ומעולם לא נעשו בו פעולות פיתוח לצורכי העיר המודרנית, ולכן אפשרות סבירה שהקברים החסרים מצויים שם. ייתכנו כמובן גם אזורים אחרים שלא נחפרו. נראים הדברים שזו רק שאלה של מקרה מוצלח שקברים כאלה יתגלו. אי אפשר להביא את החסר הזה כראיה לפער יישובי בעיר בתקופה האמורה.

5. בניין החקרה הסלווקית בירושלים

מן המקורות ההיסטוריים של ימי הבית השני²⁰ עולה כי בניין גדול, דמוי מצודה, נבנה בירושלים בימי השלטון הסלווקי, הלא הוא החקרה, שתושביה שירתו כחיל מצב של השלטון הסלווקי בירושלים. בהמשך הדברים מוסרים המקורות ההיסטוריים²¹ כי הבניין נהרס עד היסוד בידי השלטון החשמונאי שהשתחרר זה לא כבר מן השלטון הסלווקי. אם המקור ההיסטורי הזה מדויק, החפירה הארכאולוגית לא אמורה לאתר את שרידיו של הבניין הזה. ובכל זאת רבו ההצעות לזיהוי המקום שבו ניצב הבניין כאשר עמד על תילו. מרבית ההצעות מבוססות על אופן הבנת המיקום כפי שהוא עולה מן המקורות, ועל שיקולים העולים מהבנת הטופוגרפיה המקומית.

עם זאת, למרות החסר הארכאולוגי הזה, הנתמך במקורות היסטוריים, נעשה בעבר ניסיון להצביע על מקום הבניין על פי עדויות ארכאולוגיות עקיפות או נסיבתיות. ראויה לציון הצעתו של וסיליוס קונסטנטינו²², שהצביע על הריכוז הגדול של טביעות חותם רודיות המתוארכות לחלקה הראשון של המאה השנייה לפנה"ס שנתגלו בעיר דוד ובחפירות לאורך הכותל הדרומי. טביעות אלה מעידות על קנקני יין שיובאו מאיי יוון לירושלים. יש להניח כי יין זה נצרך בידי הנוכרים יושבי החקרה, והוא מעיד על סמיכותו אל המקום שבו התגוררו. ואומנם כמות טביעות החותם שנתגלו, המתוארכות לפרק הזמן שלאחר מרד החשמונאים וכינון

20 א' רפפורט, ספר מקבים א, מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ד, א, 33; ט, 52; יוסף בן מתתיהו (טיטוס פלביוס יוספוס), קדמוניות היהודים, תרגם מיוונית אברהם שליט, כך שלישי, ספרים אחד עשר – עשרים, ירושלים תשל"ג, יב, 252.

21 קדמוניות, שם, יג, 215.

V. H. Constantinou, 'The Fortress of Akra', *Christian News from Israel* 23 (1972), 22

ממלכתם, ירד ירידה ניכרת כתוצאה מסילוק המובלעת הנוכרית ומעליית האדיקות הדתית בימי בית השמונאי.²³

והנה לאחרונה נחשפו ב'חניון גבעתי' בצפון-מערבה של גבעת עיר דוד שרידים של קיר מסיבי ושל חלקלקה הבנויה בתחתית חזיתו. שרידים אלה עם שרידים שונים נוספים שנחפרו בחפירות קודמות באזור זה נתנו בידי החופרים את האפשרות להציע כי הם משתייכים לביצור המבוקש.²⁴ מיקום זה כבר הוצע בעבר על ידי בצלאל בר-כוכבא.²⁵ החפירות באתר נמשכות, וכבר עולות מהן – לפי שעה בעל פה – הערות שהשרידים הללו לא תוארכו במדויק, ולכן אין עדיין מענה ברור לשאלת זיהויה של החקרה.

6. משקולות אבן ומשקולות עופרת בירושלים בשלהי ימי הבית השני²⁶

אחת התקופות הנחפרות ביותר בישראל היא זו של היישוב היהודי משלהי ימי הבית השני, לאמור המאה הראשונה לפנה"ס והמאה הראשונה לספירה עד לחורבן הרומי בשנת 70. החפירות בירושלים תרמו לחקר התקופה הזאת כמות רבה ביותר של נתונים. כך עלה גם מחפירות רבות ברחבי הארץ ובהן גמלא, יריחו, מצדה, הרודיון, היישובים הכפריים בשפלת יהודה ועוד אתרים רבים. היישוב היהודי התקיים בארץ ישראל במקביל ליישובים שבהם ישבה אוכלוסייה בעלת אמונות פגניות, שהתרכזה בעיקר בערים ההלניסטיות לאורך מישור החוף, למן צור בצפון ועד לאשקלון ועזה בדרום, וגם בערים בפנים הארץ כמו סקיתופוליס (בית שאן) ופילדלפיה (רבת עמון). היו גם יישובים ובהם אוכלוסייה מעורבת, כגון ציפורי וקיסריה.

אחד מסוגי החפצים המתגלים באתרים אלה הן משקולות ששימשו לשקילת סחורות. והנה יש הבדל מובהק בחפצים אלה בין היישובים שידוע מן המקורות כי ישבו בהם יהודים לבין היישובים הפגניים. ביישובים היהודיים (בעיקר בירושלים) מוצאים בשכבות מן העת הזאת רק משקולות עשויות אבן, ואין מוצאים משקולות

23 R. Reich, 'The Archaeological Manifestation of Jerusalem as a Jewish City in the Early Roman (= Second Temple) Period', *Revue biblique* 124/4 (2017), pp. 545–567

24 ד' בן-עמי וי' צ'חנוביץ, "...את אשר בעיר דוד [אשר] בירושלים, אשר עשו להם חקרא" (מק"א יד, 36), מערכת הביצור הסלאוקית בחניון גבעתי, עיר דוד, ג' שטיבל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים, ט (תשע"ו), עמ' 313–322.

25 ב' בר-כוכבא, 'לשאלת איתורה של החקרה אשר בירושלים', הנ"ל, מלחמת החשמונאים, ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 315–324.

R. Reich, *Stone Scale-Weights of the Late Second Temple Period*, Jerusalem 2015 26

עשויות עופרת, ואילו ביישובים הפגניים התמונה הפוכה: מוצאים משקולות עופרת ואין מוצאים משקולות אבן. עולה השאלה אם החסר ההרדי, הקורלטיבי (כלומר, במקום שהאחד מצוי השני חסר, וההפך) הזה, הוא מקרי, ואם אינו מקרי, מה משמעותו?

מאחר שבכל אחת מקבוצות החפצים האלה מדובר במספרים גדולים (מאות משקולות אבן, עשרות רבות של משקולות עופרת) יש לציין שגם אם עשויה יום אחד להתגלות משקולת עופרת בירושלים, או לחילופין משקולת אבן באחת הערים הפגניות, יהיה בכך לכל היותר כדי להדגיש את ההבדל. ככלות הכול חפצים עשויים להתנייד ממקום למקום.

דומה שההבדל הזה נובע מסיבות תרבותיות/דתיות. העופרת היא חומר שמתאים ליצירת משקולות, מפני שהמסה של משקולת אינה משתנה עם השמטתה מן היד, גם אם החפץ מתעוות מעט מן המכה שספג. לעומתה, משקולת אבן הנופלת אל הרצפה הקשה תיפגע ברוב המקרים, ושבר אבן עלול להיגרע ממנה. נראים הדברים שבקרב הציבור היהודי נהגה שמרנות רבה בסוגיית ייצור משקולות. ייתכן כי ההעדפה ליצור כלי בית מאבן, חומר שלפי ההלכה הדתית אינו מקבל טומאה, עומדת ביסוד הנטייה הזאת.

7. בית המרחץ הציבורי בימי הבית השני

החפירות הארכאולוגיות בשכבות מתקופת ימי הבית השני ברחבי הארץ חשפו עד לעת הזאת בארמונות ההרודיאניים אחד עשר בתי מרחץ רומיים מן הטיפוס שיש בו רצפה תלויה המוסקת מקרקעית (היפוקאוסט). שלושה בתי מרחץ התגלו במצדה, שלושה ביריחו, שלושה בהרודיון, אחד בקיפרוס ואחד במכוור.²⁷ לעומת זאת לא התגלה עד היום ולו בית מרחץ ציבורי אחד, אף לא באחד משטחי החפירה הרבים שנחפרו ברחבי העיר ירושלים בשכבה מימי הבית השני, או באתרים אחרים שידוע מן המקורות שהיו מיושבים יהודים. זאת ועוד, בשלושה בתי מגורים פרטיים שונים בעיר העליונה התגלו חדרי מרחץ עם חימום תת-קרקעי מן הסוג האופייני לבתי מרחץ. מהי התמונה העולה מנתונים אלה? האם כבר היו בימי הבית השני בתי מרחץ ציבוריים? דומה שלא, כי אי אפשר להחשיב כבתי מרחץ ציבוריים את אלה שנחשפו בארמונות המלך הורדוס. אין להניח שכל בר כי רב יכול היה להשתמש בהם. הם נועדו למשפחת המלוכה ולבאי ביתה בלבד.

מספרות חז"ל עולות שתי הערכות מנוגדות ביחס למוסד הזה. מצד אחד חז"ל מעידים שבית המרחץ החם עלול להכשיל את היהודי שומר המצוות בסוגיות שונות

27 א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים תש"ס.

כמו חימום מים בשבת, עבודה זרה, טומאה וטהרה ועוד, ובגלל זה אין מוצאים בתי מרחץ ציבוריים ביישובים יהודיים. מצד אחר יש רמזים ראשונים לכך שחכמים התירו ליהודים לבקר במרחצאות של הגויים.²⁸ נשאלת השאלה אם חכמים התירו ליהודים גם לבנות בתי מרחץ. לפי שעה הממצא הארכאולוגי החסר מרמז שהיו בתי מרחץ פרטיים (אצל המלך הורדוס ובבתי מגורים), אבל ביישובים יהודיים, וירושלים בראשם, לא נבנו בידי יהודים בתי מרחץ ציבוריים. לטעמי לפנינו מקרה, גבולי אומנם, שבו אפשר להביא ראיה מן השתיקה (חוסר בתי מרחץ ציבוריים בימי הבית השני) על אופייה הדתי של הקהילה היהודית. אין להוציא מכלל אפשרות שבית מרחץ ציבורי עוד יתגלה יום אחד בחפירות. או אז נצטרך לשנות את המסקנה העולה מן החסר הזה.

8. על השימוש ברעפי חרס בירושלים הרומית

כאשר הקים פרופ' מיכאל אבייִוֹנה את דגם העיר ירושלים המפורסם במתחם מלון הולילנד, כמעט לא היו בידיו נתונים ארכאולוגיים שנחפרו בעיר עצמה.²⁹ הוא התבסס על מקורות היסטוריים (בעיקר כתבי יוסף בן מתתיהו וספרות חז"ל) ועל הידע הכללי העולה מן האדריכלות והארכאולוגיה של התקופות הקלאסיות.³⁰ את בתי המגורים של העיר העליונה שיחזר כווילות רומיות, מן הסוג הנפוץ בערי איטליה בנות התקופה, כגון פומפיי והרקולנאום. לפיכך כיסה את גגות הבתים ברעפי חרס (טרה־קוטה) אדומים כמקובל בעולם הרומי. ברעפים דומים כיסה גם את גגו של בניין הסטיו המלכותי ששחזר לאורך הכותל הדרומי של הר הבית. זה מראה הדגם עד עצם היום הזה.

בחפירות שערך בנימין מזר לאורך הכותל הדרומי של הר הבית וליד הפינה הדרומית של הכותל המערבי לא נתגלו כל רעפי חרס. ואולם, נמצאו בחפירות הללו לא מעט פרטי אדריכלות (חוליות עמודים, בסיסים, פריטי עיטור מגולפים

28 ר' רייך, 'בית המרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני)', א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), יוון ורומא בארץ־ישראל, קובץ מחקרים, ירושלים 1989, עמ' 207-211; י"צ אליאב, 'האם הסתייגו היהודים מבית המרחץ הציבורי בראשית הופעתו?', קתדרה 75 (1995), עמ' 3-35.

29 ד' עמית, דגם ירושלים בימי הבית השני (עורכים ד' מבורך ו' צפריר) ירושלים 2009; י' צפריר, 'על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי' (הולילנד)': הנס צבי קרוך, מיכאל אבייִוֹנה והמדריך שלא פורסם', קתדרה 140 (תשע"א), עמ' 47-86.

30 מ' אבייִוֹנה, 'הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני', הנ"ל (עורך), ספר ירושלים, ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 305-319.

באבן) נפולים ומנותצים, שמזר זיהה את מקורם בסטיו המלכותי ההרודיאני החרב.³¹ באותה עת חשף אביגד כרובע היהודי של העיר העתיקה את שרידיהם של בתי מגורים אחדים שמידת השתמרותם טובה. הבתים נמצאו חרבים ושרופים, אל נכון מידי הרומאים לאחר כיבוש העיר. גם בחפירות אלה לא התגלו רעפי חרס בזיקה לחורבות בתי המגורים.³²

מזר ואביגד לא התייחסו לחסרונם של רעפים בחפירותיהם, ומכל מקום לא הזכירו זאת. נדרשתי לראשונה לסוגיה זו כאשר עסקתי בשחזור הסטיו המלכותי עבור דגם אחר, הדגם הווירטואלי במרכז דוידסון.³³ עלתה בפני השאלה אם די בחסר זה כדי לקבוע שבימי הבית השני עדיין לא היה שימוש ברעפי חרס לשם קירוי גגות, או שמא קביעה שכזו תתברר בכוא היום כשגויה, כאשר ייחפר בניין שאכן היה מקורה ברעפים, או יימצא בית יוצר של רעפי גגות מתקופה זו?

כאן יש לשלב שיקולים שיש להם היבט סטטיסטי. האם המדגם שנבחר גדול דיו ומייצג את הכלל הלא ידוע בשלב זה? הכרת התמונה הכללית של המחקר בירושלים מראה כי אפשר לומר שתמונה חסרה זו נחשפה בשטחים אחדים, מפוזרים למדי בעיר. היא חסרה ליד הר הבית (חורבות הסטיו המלכותי), היא חסרה בבתי המגורים של העיר העליונה, ולא פחות חשוב, היא חסרה לחלוטין באשפת העיר שנחפרה ונחקרה כרבעי במזרחה של העיר.³⁴ התמונה החסרה הזאת מקבלת סיוע גם ממבני ציבור וממבני מגורים אחרים בני התקופה שנחפרו ביריחו, בהרודיון, בגמלא, במצדה ובאתרים נוספים. לכך מתווספות עוד שתי טענות טכניות: חורבנו של בית אחד מותר אחריו רעפים רבים (מאות ואפילו אלפים), רובם שבורים; ורעפים שבורים כמעט אי אפשר למחזר. מן החסר הזה עולה המסקנה כי בימי הבית השני לא ייצרו ביהודה ובירושלים רעפי גג מחרס, וגם לא ייבאו אותם. עדות מסייעת היא העובדה שעם תום כיבוש העיר בידי הרומאים והשאתו של הלגיון הרומי העשירי כחיל מצב בעיר, נבנתה ממערב לעיר (כיום באתר של בנייני האומה) סדנה גדולה לייצור

31 ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית, סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תשל', ארץ-ישראל י (תשל"א), עמ' 1-33, בעמ' 2; א' פלג-ברקת, העיטור האדריכלי ההרודיאני לאור הממצאים מחפירות הר הבית בירושלים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2007, עמ' 344.

32 אביגד, העיר העליונה, עמ' 98, שם הוא מתאר את קורות התקרה הממוטטת של בית המידות (שטח חפירה פ'), לא נזכרים רעפים שבורים כלל; שם, עמ' 122-123, מתוארים העצים החרוכים של הבית השרוף (שטח ב'), ואין רעפים נזכרים כלל.

33 ר' רייך, 'הדגם הווירטואלי שבמרכז דוידסון (ליד הר הבית) ושחזור הסטיו המלכותי', קדמוניות 123 (תשס"ב), עמ' 48-52.

34 R. Reich and E. Shukron, 'The Jerusalem City-Dump in the Late Second Temple Period', *Zeitschrift des Deutschen Palaestina Vereins* 119/1 (2003), pp. 12-18

רעפים, לִבְנִים וצינורות חרס. לשם כך נבחר אתר ששימש בימי הבית כבית יוצר גדול לייצור כלי קיבול מחרס, אך לא רעפים ולבנים.³⁵ היעדר השימוש ברעפי חרס בימי הבית השני לעומת השימוש הנרחב בהם בתקופה הרומית המאוחרת נוגע להכנסת חידוש טכני ברגע מסוים. החסר הוא אמיתי במכלולים שנחפרו מן התקופה הקדומה, והוא מתבטל בבת אחת עם חפירת מכלולים מאוחרים יותר.

9. חלקו הדרומי של הקרדו המערבי בירושלים

ברובע היהודי בירושלים נחשפו קטעים ניכרים מרחוב עמודים רחב, הלא הוא הקרדו המערבי של העיר, הנראה היטב גם במפת מידבא. בעניין התיארוך יש לדייק. הרחוב נבנה כנראה בשני המשכים. בראשונה נבנה חלקו הצפוני, זה העובר ברובע הנוצרי של ימינו. מאוחר יותר האריכו רחוב זה מרחק ניכר דרומה. זהו החלק שנחשף ברובע היהודי. החופרים תיארו את בניית חלקו הדרומי של הרחוב לתקופה הביזנטית, תאריך המקובל כמעט על הכול.³⁶ יורם צפירי, לעומת זאת, טען כי לפני היות הרחוב הביזנטי בחלקה הדרומי של העיר, התקיים באותו תוואי ממש רחוב עמודים רומי. מאחר שאין לאורך תוואי הרחוב באזור זה שרידים רומיים מתאימים כלשהם (פרטי בנייה, חרסים, מטבעות וכדומה), הוא הוסיף וטען שבנאי התקופה הביזנטית הסירו בחציבה את שרידי הרחוב הרומי בשלמותו, ובנו במקומו את הרחוב כפי שנחשף בידי החופרים.³⁷ יש לציין שהיעדר הרחוב הרומי ברובע היהודי נתמך בעובדה שהוא משתרע על פני קטעים גדולים. ההיעדר הזה גם בולט לעין לנוכח העובדה שהרחוב הראשי השני של העיר, הקרדו המזרחי, הוא אומנם רחוב שנבנה בתקופה הרומית והשתמרו ממנו חלקים ניכרים.³⁸

35 ח' גולדפוס וב' ארובס, 'בית יוצר של הלגיון העשירי בתחום בנייני האומה בירושלים', קדמוניות 122 (תשס"ב), עמ' 111-118; ר' בארי וד' לוי, 'בתי יוצר מן התקופה הרומית במלון קראון פלאזה במערב ירושלים', קדמוניות 141 (תשע"א), עמ' 35-39.

36 אביגד, העיר העליונה, עמ' 225-228; – O. Gutfeld, 'The Cardo and the Nea Church – Discussion and Summary', idem, *Jewish Quarter excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982*, vol. 5, Jerusalem 2012, pp. 479-500

37 י' צפירי, הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של איליה קפיטולינה, י' צפירי וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים, התקופה הרומית והביזנטית 70-638, ירושלים תשנ"ט, עמ' 132-134.

38 ש' וקסלר-ברולח וא' און, 'שרידי הקרדו המזרחי הרומי ברחבת הכותל המערבי', קדמוניות 140 (תשע"א), עמ' 123-132.

לפנינו מקרה שבו מבקש חוקר דווקא את מצב ההיעדר, והוא נדחק להציג הסברים מורכבים. דומני שבמקרה הזה מן הראוי לאמץ את העיקרון המכונה במדע 'תערו של אוֹקָם' (Ockham's razor) לאמור, יש לאמץ את ההסבר הפשוט יותר על פני זה המורכב. כלומר, יש להעדיף את ההסבר הפשוט, שהחלק הדרומי של הרחוב מעולם לא נבנה בתקופה הרומית, על פני ההסבר המורכב, שלפיו החלק הדרומי של הרחוב נבנה בתקופה הרומית, והוסר אחר כך כולו בחציבה בתקופה הביזנטית, כדי לבנות במקומו – בתקופה הביזנטית – רחוב אחר.

היעדר שרידים רומיים בדרום הקדרו המערבי נובע אפוא ממצב התפתחות העיר. בגלל השטח הנרחב שנחפר אי-אפשר להיאחז בהצעה שהשרידים היו קיימים והוסרו במלואם, ולכן החסר אינו אמיתי אלא מדומה. ההשערה שתופעה הייתה קיימת אך הוסרה בשלמותה מביכה את המחקר הארכאולוגי וההיסטורי כי קשה מאוד לסתור אותה.

סיכום ביניים

הבאתי לעיל דוגמאות שונות של נתונים חסרים. ברי שהמקרים שתוארו לעיל אינם דומים זה לזה. הבחנו במצבים הבאים:

1. מצב של חוסר נתונים ארכאולוגיים שהלך וקטן עם העלאת הרזולוציה של חפירה ועם הרחבתה.
2. חוסר נתונים הנכון לנקודה מסוימת באתר (ליד המעיין), אבל מטעה ביחס לכל האתר. חפירה במקום אחר באתר עשויה לאשש או להזים את הטענה.
3. ביסוס תיאוריה מקיפה על דגימה במקום לא מייצג ובכמות קטנה מדי. גילוי נתונים הזים את התיאוריה.
4. נתונים חסרים בגלל שהשטח לא נגיש.³⁹
5. נתון ארכאולוגי שהיה חסר שנים רבות והיה הסבר היסטורי לחסרונו. לאחרונה נתגלו נתונים לקיומו במקום מסוים, וגם גילוי זה עדיין איננו משכנע ומוסכם על הכול.
6. שני טיפוסים ממצא לאותה תופעה שמשלימים זה את זה. חסרונו של האחד מוסבר על ידי קיומו בשפע של האחר, ולהיפך. למעשה אין חסר.
7. חוסר ממצא הוסבר על ידי טקסטים (דעה א). טקסטים אחרים טוענים לקיומה של התופעה, אף שהיא לא נחשפה בשטח. עדיין קיים סיכוי לממצא שיאשש את דעה ב. עד לאותה עת דעה א תקפה.

39 הדוגמה המובהקת היא הר הבית בירושלים שאיננו נגיש לחפירה ארכאולוגית מסיבות תרבות ופוליטיות.

8. קיומו של ממצא מסוים התקבל כתופעה מובנת מאליה, ללא ביסוס. החפירות הראו שהממצא חסר במובהק, שכן הוא מאושש באמצעים סטטיסטיים.

9. טענה שאיננה מקבלת את חוסר הנתונים אף על פי שהחוסר הזה מבוסס על מדגם גדול ומייצג. הטענה לקיומה של תופעה למרות החסר המובהק בנויה על טיעונים נפתלים, ולכן אינה עומדת בקריטריון של 'התער של אוקם'.

סיבות לחסרונה של תופעה

תופעות קיימות או לא קיימות (חסרות) ברקורד הארכאולוגי, והארכאולוג חייב להיות מודע לכך. להלן הסיבות העיקריות לחסרונה של תופעה:

1. הסיבה הכרונולוגית

לכל תופעה יש נקודת התחלה בזמן, ולכן תופעה עשויה להיות חסרה משום שהחפירה פגעה בשכבה שזמנה קודם, ולו במעט, לראשיתה של התופעה. כך למשל, במערות הקברים בעלות הכוכים המאפיינים את ירושלים של ימי הבית השני מצויות מערות קברים שיש בהן גם גלוסקמאות אבן, וכאלה שחסרות בהן גלוסקמאות. ידיעותינו, לפי שעה, מעידות על כך שמערת הכוכים החלה להיות בשימוש לפני שהחל השימוש בגלוסקמאות.⁴⁰ התופעה מתחילה אפוא בנקודת זמן מסוימת, וארכאולוג שחשף מערת כוכים ללא גלוסקמאות פגע בחפירתו, ככל הנראה, בשרידים שקודמים מעט לתחילת השימוש בגלוסקמאות. הוא לא מצא קבר כוכים שחסרות בו גלוסקמאות, אלא קבר כוכים מפרק הזמן שעדיין לא השתמשו בו בגלוסקמאות.⁴¹

2. הסיבה הגאוגרפית

למרבית התופעות הארכאולוגיות יש תפרושת בשטח בעל גבולות מסוימים. אם הארכאולוג חופר באזור שהיה מחוץ לגבולות תפרושת התופעה, שאותה הוא לא בהכרח מכיר, או מכיר רק בחלקה, הוא מן הסתם כבר לא ימצא את עקבותיה. כך, למשל, יהיה זה נדיר (אך לא בלתי אפשרי) למצוא טביעות חותם של פחוות יהוד

40 ראו למשל את קבוצת מערות הקבורה שנחשפה בהר הצופים, שבה במערה III, שנחצבה בשלב מאוחר בין מערות I, II ו-IV יש גלוסקמאות, בעוד שהאחרות חסרות אותן; ר' רייך וה' גבע, 'מערות קברים יהודיות בהר הצופים', עתיקות (סדרה עברית) ח (תשמ"ב), עמ' 52-56.

41 ויש כמובן אפשרות שבעלי מערת הקברים העדיפו קבורה ללא גלוסקמאות.

שמן התקופה הפרסית באתרים המצויים מחוץ לתחום הפחוזה (הידוע כבר כעת ממקורות היסטוריים וממצאים ארכאולוגיים).⁴²

3. הסיבה התרבותית

קיימות תופעות שחסרונן הוא תלויות-תרבות. נקודת המוצא לחקירה במקרה הזה היא היסטורית במובהק. למשל, מן המקורות ההיסטוריים למדנו על כך שיישובים רבים ביהודה בימי הבית השני היו מיושבים יהודים, ולמדנו כי ההלכה היהודית אוסרת על צריכת בשר חזיר, מחייבת את השימוש במקווה טהרה לצורך טהרה פולחנית, ואוסרת את היצירה והשימוש בחפצים בעלי צורה פיגורטיבית. לכן קיימים מקוואות טהרה ביישובים יהודיים והם חסרים ביישובים הפגניים.⁴³ לעומת זאת עצמות חזירים חסרות באשפת בתים יהודיים והן קיימות באשפת הבתים הלא יהודיים.⁴⁴ דבר דומה נוגע להימצאות שברי צלמיות חרס בכמויות גדולות באשפת ערים הלניסטיות כגון מראשה, ולהיעדרם המוחלט באשפת העיר ירושלים בת התקופה.⁴⁵ ארכאולוג הרוצה לטעון שיישוב שחפר היה מיושב יהודים בתקופה האמורה יאלץ להצביע על הימצאות חלק מן הנתונים האלה (מקוואות טהרה) ועל חוסר נתונים אחרים (עצמות חזירים, פרטי אומנות דקורטיבית) גם יחד.

4. הסיבה הסטטיסטית

סיבה לאי-התגלותה של תופעה מסוימת בממצא הארכאולוגי עשויה להיות עצם העובדה ששכבות יישוב מן התקופה המסוימת הנחקרת נחפרו במידה מועטה, ואך מקרה הוא שהחופר עדיין לא חשף ולו פרט אחד מן התופעה משום שמדגם הנתונים קטן מדי. זו הבעיה העיקרית המונחת לפתחנו, היוצאת מנקודת מוצא ארכאולוגית. תכונה אחרת הנוגעת להיבט הסטטיסטי היא שאלת היות המדגם מייצג את כלל התופעה. באתר עתיקות אין התופעות פרושות באקראיות ובאחידות, שהרי יש הבדלים טופוגרפיים בין חלקי האתר, כגון קרבה למקור מים או ריחוק ממנו,

O. Lipschits and D. Vanderhooft, 'Yehud Stamp Impressions: History of Discovery and Newly-Published Impressions', *Tel Aviv* 34/1 (2007), pp. 3–11.

43 ר' רייך, מקוואות טהרה בתקופת הבית השני ובתקופות המשנה ותלמוד, ירושלים תשע"ג, עמ' 259.

44 ר' בוכניק, ג' ברעוז ור' רייך, 'עצמות בעלי החיים מאשפת העיר ירושלים בסוף ימי הבית השני', חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשירי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004, עמ' 71–80.

45 A. Erlich and A. Kloner, *Maresha Excavations Final Report II, Hellenistic Terracotta Figurines from the 1989–1996 Seasons*, Jerusalem 2008 (= *IAA Reports* 35)

ושאר תכונות התלויות באתר. מדגם צריך לייצג כדבעי את חלקיו השונים של האתר. סביר שחפירה מצומצמת אינה מייצגת את האתר.

5. היעדר הנובע מאי־הבנת האתר שנחפר

אי־הבנת מבנה אתר שנחפר ואי־הבנת אופן הפעולה של האנשים בו, עלולים ליצור היעדר לכאורה בתופעה מסוימת. לדוגמה, חוסר מוחלט של חרסים משלוש תקופות שונות בחפירות אינטנסיביות ליד מעיין הגיחון בירושלים עשוי להיות תוצאה של אי־פעילות במקום, לא משום שלא התגוררו בו אנשים, אלא משום שהמים הוטו באמצעות מפעלי מים חצובים למקומות אחרים באתר, ושם נשאבו בידי התושבים.

6. היעדר מתוך אי־התאמה למקור היסטורי

ממצא ארכאולוגי ומקור היסטורי מבטאים, לכאורה בדרכים שונות, את פעולותיו של האדם בעת העתיקה. כאשר הם מתארים פריט זהה, אמורה להיות ביניהם התאמה מלאה. כאשר אין מתקיימת התאמה מלאה, יש ליחס לאחד המקורות טעות, בין בשגגה בין מתוך מגמה. מן הראוי לאפיין בקצרה רבה את שני סוגי המקורות האלה – טקסטים קדומים וממצאים מוחשיים קדומים (מבנים וחפצים) – לחקר תולדות האדם ותרבותו. שניהם גם יחד הם פרי יצירתו של האדם בימי קדם.⁴⁶ לכל אחד מהם יתרונות ידועים למחקר, ועם זאת כל אחד מהם עלול להתפרש פירוש מוטעה. מקור היסטורי, גם קצר ביותר עד כדי שורת טקסט אחת, עשוי להכיל מידע רב ומגוון, אך הוא עשוי ללקות באחת מן המגרעות הבאות, ולעיתים ככולן גם יחד: מקור היסטורי עלול להכיל טעות פרי עטו של כותב הטקסט הקדום;⁴⁷ מקור היסטורי עשוי להיות טקסט הערוך ומורכב מכמה טקסטים שונים, שאינם בהכרח בני אותו זמן, ולכן המקור עלול לשקף תופעה או אורח חיים שלא התקיימו בפועל, או למצער לשקף אותם במעוות; מקור היסטורי, שהוא בהכרח פרי עטו של אדם שחי בעת העתיקה, ובכלל זה כתבי הקודש, ייחשד תמיד כמכיל מידה מסוימת, מעטה או רבה, של חוסר אובייקטיביות או אף מגמתיות מכוונת. בכל מקרה על ההיסטוריון לברר את הבעיות האלה ולבור מהן את המידע האמין בלבד.

46 רייך, הזמנה לארכיאולוגיה, עמ' 31-62.

47 כך, למשל, תיאורו של יוסף בן מתתיהו (טיטוס פלביוס יוספוס), תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום מיוונית ליזה אולמן, ירושלים תש"ע, ה', 190, כי עמודי הסטווים בהר הבית היו עשויים כל אחד מיחידת אבן אחת (עמודים מונוליתיים) ועשויים שיש. נוכח הממצא הארכאולוגי שנמצא בשטח, של חוליות עמודים העשויות אבן גיר מקומית, נראית אמירה זו כטעות, ואין זה המקום לשער את הסיבות לטעות זו.

ממצא ארכאולוגי, לעומת זאת, משיח לכאורה לפי תומו. קיר בנוי אבן הוא קיר בנוי אבן, וסיר בישול מחרס הוא סיר בישול מחרס, וכן הלאה. המכשלה הגדולה היא האפשרות של ערכוב בין ממצאים מתקופות שונות תוך כדי החפירה. הערכוב נוצר מחפירה מרושלת ולא מוקפדת. שומה על הארכאולוג לחפור את השרידים תוך הפרדה מוחלטת בין השכבות, ללא ערכוב כלשהו של שרידים שנוצרו בתקופות שונות. מטרה זו מושגת מתוך עבודת שדה קפדנית ונקייה. כפי שמקור היסטורי עלול ללקות באחת או יותר מן המגרעות שנמנו לעיל, וההיסטוריונים לא יעמדו על כך, כך עלול גם ארכאולוג לערבב בין שרידים שמקורם בשתי שכבות או תקופות שונות מבלי להבחין שכך אירע.

מצויי בדינו סוג נוסף של מקור למחקר, המשותף לשתי הדיסציפלינות המחקריות שהוזכרו לעיל גם יחד. אלו הן הכתובות העתיקות המתגלות בחפירות ארכאולוגיות. מצד אחד כתובות הן טקסט לכל דבר ועניין, שמעלותיו וחסרונותיו הוזכרו לעיל, ומצד אחר הן עלו בחפירה ארכאולוגית, ולכן גלומים בהן בהכרח היתרונות והחסרונות הנוגעים לחפצים כאלה, כפי שזכר לעיל. תרומתו של הארכאולוג לכתובות שמצא היא בכך שייספק את הקונטקסט המדויק שבו הכתובת הייתה מצויה, ויקבע את תאריכה במדויק ככל האפשר. במקרה הזה גלומים בכתובת קדומה המעלות של שני סוגי המקורות האלה גם יחד.

הבאת ראייה מן השתיקה לשם הסבר תופעה ארכאולוגית

כאשר ניגש ארכאולוג לפרש את הנתונים שעלו בחפירותיו הוא עשוי לחוש, על פי הקונטקסט (לסוגיו, לעיל), שנתונים מסוימים חסרים לו. נשאלות כאן שתי שאלות: א. כיצד יוכל לדעת שהתופעה אומנם לא התקיימה בעת העתיקה, ושהיעדר הנתונים הוא אמיתי?

ב. לחלופין, כיצד יוכל לדעת אם התופעה התקיימה בעת העתיקה אך פרטיה לא שרדו את שיני הזמן, והיעדר הנתונים הוא מדומה?

במילים אחרות, כיצד ידע החוקר שהוא נתון במצב א. לעיל, ולכן יוכל להביא ראיות משתיקת הנתונים ולבסס עליהן תזה מסוימת; ולחלופין, האם הוא מצוי במצב ב. לעיל, ואם כן לא יוכל לבסס דבר על שתיקת הנתונים, ועליו להיזהר בהשערותיו? כארכאולוג החופר וחוקר שרידים של תקופות היסטוריות אני מעז לומר כי מרבית המקרים שבהם תופעה חשודה כתופעה של היעדר נתונים ארכאולוגים נובעים מן הקונטקסט ההיסטורי (העומד גם מאחורי קונטקסט התרבותי) שזכר לעיל. אלמלא המקורות הכתובים לא היינו יודעים או אפילו משערים כי דבר מסוים היה צפוי להימצא והנה הוא חסר. השערתה של קניון בדבר אי-התרחבותה של העיר ירושלים

מערכה בתקופת הברזל ב' לא הייתה מוצעת כלל אם נקודת המוצא של הוויכוח שבין המרחיבים והמצמצמים את תחומי העיר ירושלים בשלהי תקופת הברזל ב' לא הייתה עולה מניתוח הטקסט המקראי. יתר על כן, קניין לא הייתה מנסה לחפש פתרון באמצעות חפירה ארכאולוגית כדי לפתור בעיות שעוררו קודמיה.

נשאלת אפוא השאלה האם טענה מן השתיקה במחקר הארכאולוגי היא פרוצדורה ראויה? או לחלופין, באילו תנאים היא מותרת? האם הסוגיה הארכאולוגית מקבילה בהכרח לסוגיה ההיסטורית? דומה שלא. הסוגיה הארכאולוגית היא בעיקרה סוגיה של אינדוקציה מדעית, כלומר איסוף נתונים דומים רבים למדי, והכללתם לכדי מסקנות.⁴⁸ הנתון היחיד הוא על פי רוב בעל משקל מדעי נמוך, או שיש לו משמעות מעטה, שכן הוא חשוד באקראיות. במידה שהוא חוזר על עצמו פעמים רבות והוא מתחיל להיות מובהק מבחינה סטטיסטית אזי הוא מעיד על קיומה של תופעה.⁴⁹ כמה פעמים עליו לחזור על עצמו, לענייננו, נתון לשיקול דעתו של החוקר, המתבסס על כללים מתחום הדגימה הסטטיסטית (דגימה גדולה די הצורך ודגימה מייצגת) ועל ניסיונו.

לעומת זאת הסוגיה ההיסטורית עוסקת בנתונים שהם על פי רוב יחידאיים. הם עשויים אומנם להתקשר זה לזה (למשל לפי רצף הזמן, לפי רצף גאוגרפי, לפי היגיון של התרחשות אירועים וכדומה). לפיכך כל נתון היסטורי יחיד הוא בעל חשיבות ויש להתייחס אליו. הבאת ראיה מן השתיקה מצויה גם במחקר ההיסטורי, וגם שם היא שנויה לעיתים במחלוקת.⁵⁰ דומני שמצבם של ההיסטוריונים קשה יותר בסוגיה זו ממצבם של הארכאולוגים. ככלות הכול תעודות היסטוריות מן העת

48 מבחינה זו המחקר הארכאולוגי נמנה עם המדעים התצפיתיים, כלומר איננו נמנה עם המדעים הניסוייים (כמו הפיסיקה, הכימיה והביולוגיה).

49 רייך, הזמנה לארכיאולוגיה, עמ' 105–110.

50 הנה דוגמאות אחדות: בר-כוכבא, ראיה מן השתיקה; O. Amitay, 'The Use and Abuse of Argumentum e Silentio: The Case of Alexander in Jerusalem', M. Mor and F. V. Reiterer (eds.) in collaboration with W. Winkler, *Samaritans Past and Present*, Berlin – New York 2010, pp. 59–72; J. Engemann, 'The Argument from Silence: Iconographic Statements of 1981 on Faked Gems Reconsidered', C. Entwistle and N. Adams (eds.) *Gems of Heaven, Recent Research on Gemstones in Late Antiquity (c. AD 200–600)*, British Museum Research Publications No. 177, London 2011/2012, pp. 208–213. דוגמה נוספת של אי-התאמה בין ממצא ארכאולוגי לטקסט המקראי ראו אצל W. G. Dever, 'The Silence of the Text: An Archaeological Commentary on 2 Kings 23', M. D. Coogan, J. C. Exun and L. E. Stager (eds.), *Scriptures and other Artifacts, Essays in Honor of Philip J. King*, Louisville 1994, pp. 143–168. המנסה להסביר את שתיקת המקור הכתוב במלכים ב' פרק כג. לפי דיור, שם, תופעה רווחת הבאה

העתיקה אינן מתגלות חדשות לבקרים, ולעומתן ממצאים ארכאולוגים אכן מתגלים. מכאן שהיסטוריונים, בהכרח, יתייחסו לאירועים ולנתונים שכביכול אינם נזכרים במקור היסטורי, אך היה צפוי שייזכרו, כגון: כיצד ייתכן שהנוסע המפורסם לסיין, מרקו פולו, לא הזכיר ביומנו את חומתה הגדולה של סיין? האם יש לכך משמעות?

סיכום

המחקר ההיסטורי והמחקר הארכאולוגי הם שתי דיסציפלינות מחקריות העוסקות בחקר האדם ותרבותו בימי קדם, ולכן הדיסציפלינות המדעיות האלה שלובות זו בזו. מאחר שהנתונים ששרדו מן העת העתיקה הם חלקיים, על החוקרים להציע השלמות לפערי המידע הקיימים באמצעות השערות מלומדות. מאחר שחלק מפערי המידע האלה קיים רק למראית עין, ועשוי להתמלא בעתיד (בעיקר במחקר הארכאולוגי), יש סיכוי רב שחלק מן ההשערות יופרך על ידי הנתונים החדשים. על הארכאולוג לזהות את העובדה שבנושא מסוים אין לפניו נתונים. עליו להוכיח את ההיעדר הזה באמצעים סטטיסטיים. במידה שמקור היסטורי שימש נקודת מוצא לאפשרות שלפנינו נתון חסר, מן הראוי שהארכאולוג יחזור אליו ויברר את אופיו של החסר.

רשימת הקיצורים

אביגד, העיר העליונה = נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980
 בר־כוכבא, ראייה מן השתיקה = ב' בר־כוכבא, "אין מביאים ראייה מן השתיקה" ו"שתיקה רועמת", קתדרה 153 (תשע"ה), עמ' 157-164

קניון, חפירות בירושלים = K. M. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London 1974
 רייך, הזמנה לארכיאולוגיה = ר' רייך, הזמנה לארכיאולוגיה, פרקים בארכיאולוגיה עיונית, תל אביב 1995

לידי ביטוי בממצא הארכאולוגי לא הייתה לרוחם של מנסחי הכתוב בעת העתיקה מסיבות דתיות, ולכן התעלמו מן המציאות.